

doi.org/10.29295/2311-7257-2021-104-2-35-39

УДК 72.03

Головченко А. О.

Харківський національний університет будівництва та архітектури

(вул. Сумська, 40, Харків, 61002, Україна; e-mail: g.a.a@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-5764-5318>)

СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ АРХІТЕКТУРИ ТА МІСТОБУДУВАННЯ НЕОМОДЕРНІЗМУ 1950-х – 1970-х рр. У ХАРКОВІ

Дослідження діяльності харківської архітектурної школи в період неомодернізму ставить завдання виявлення, обстеження та інвентаризації історично-архітектурної атрибуції і документування архітектури цього періоду відповідно до сучасних стандартів, а також пошук шляхів до системної реабілітації, фізичного відновлення найважливіших об'єктів, визначення пріоритетів і вироблення програми охорони, реставрації та нового використання цінної спадщини вітчизняної архітектури. Важливе значення мають популяризація спадщини та поширення знань про цей період в архітектурно-містобудівній освіті та інтернаціональних контактах.

Ключові слова: неомодернізм, архітектура Харкова, мікрорайонування, індустріальне будівництво, пам'ятки харківської архітектурної школи.

Вступ. У 1950-х – 1970-х рр. у Харкові в ході різких змін у сфері містобудування та архітектури відбулося становлення масового індустріального будівництва. Основними його районами стали Павлово Поле (Л. М. Тюльпа та А.Г. Григоренко), а також Селекційна станція, площадка «А» та забудова в Орджонікідзевському районі (А. Д. Маторін), зона «Б» (Г. Б. Кеслер, Ю. О. Плаксієв, П. І. Арешкін), наймасштабніші в усій Україні. У той же час, ступінь вивченості спадщини харківської архітектурної школи даного періоду у країні і поширення знань про неї у світі не відповідають її історично- культурному потенціалу та художній якості. Навіть сьогодні процес виявлення, вивчення і документування пам'яток фактично тільки розпочато.

Матеріали та результати дослідження. Огляд архітектурної спадщини цього періоду містить колективна монографія «Харків. Вчора, сьогодні, завтра» Ю. М. Шкодовського, І. М. Лаврентьєва, О. Ю. Лейбфрейда та Ю. Ю. Полякової [1]. Книга «Архітектура, стандарт, краса» О. О. Тица [2] дає цікавий погляд на будівельну практику другої хвилі модернізму. Її основна думка полягає в тому, що типізація та уніфікація в індустріальному будівництві не протирічить створенню красивих будівель та ансамблів. Доводиться необхідність використання сучасного математичного апарату та новітньої обчислювальної техніки для урахування композиційно-художніх вимог при проектуванні будівельних елементів та визначенні планувальних параметрів. Архітектурно-історичний нарис авторів Тица О. О., Шпара П.Є. «Архітектура Харкова» [3] розповідає про перші успішні кроки радянського зодчества. Харків'яни стали піонерами в області крупноблочного будівництва, тут вперше в Україні були застосовані мікрорайонування і сфокусована система обслуговування та ін. Якщо в післявоєнний період, особливо в 5-ій п'ятирічці, розвиток архітектури в стильовому відношенні йшло по шляху використання спадщини минулих епох, переважно ордерної системи, то в другій половині 50-х років воно різко змінилося. Це був перехід від архітектури ручної праці до індустріальної архітектури, функціонально і конструктивно виправданою простими і лаконічними формами.

У книзі «Архітектори України» авторів І. Н. Лаврентьєва, С. Г. Чечельницького, Г. Т. Даниленко та ін. [4] зібрані воедино відомі і ще не опубліковані відомості про харківську школу архітектури, її представників - як про цілі творчі колективи, так і окремі особистості. Нове соціальне замовлення післявоєнного періоду потребувало коригування генерального плану в 1959 р. і розробки нового генерального плану 1964 року для обґрунтування Салтівського житлового масиву на основі ідеї «лінійного міста». Впливу тотальної типізації не уникали й громадські будівлі. У статті Алфьорова І. А. «Сьогодення та майбутнє соціалістичного Харкова» [5] аналізується загальний стан архітектури і містобудування Харкова 1950-1970 рр., представлені матеріали генерального плану 1967 р. В генеральному плані закладені основи естетики майбутнього міста; передбачено розміщення

громадських центрів, великих зелених масивів, головних магістралей; широко використовуються природні умови, долини річок і навколишні пагорби. Творчість українських зодчих має яскраві, неповторні особливості, пов'язані з історичними умовами формування культури і побуту українського народу. Прикладом може служити архітектура Харкова, яка завжди відбивала соціальний лад суспільства, рівень культури і ступінь розвитку продуктивних сил країни в різні періоди історії.

На всіх етапах розвитку Харків таїв у собі величезний технічний і економічний потенціал, який сприяв розвитку багатьох галузей промисловості, утворення нових науково-дослідних і проектних інститутів, навчальних закладів, а отже, великого зростання містоутворюючих груп. У статті Шпари П. «Харків в сьогодні й майбутньому» [6] висвітлено питання архітектурно-планувального розвитку Харкова, дана характеристика архітектурних пам'яток різних епох, розкриваються особливості планування та забудови міста в роки перших п'ятирічок, досягнення харківських архітекторів і будівельників за останні роки цього періоду. Розкриваються перспективи розвитку міста. Нове найбільш яскраво проявилось в універсаміта житловому будинку по вул. Плеханівській № 119-123 (архіт. Л. С. Савенко, І.І. Жежера), в кіноконцертному залі «Україна» в саду ім. Т. Г. Шевченка (автори проекту - архіт. В. Васильєв, Ю. Плаксієв, В. Реусов, Л. Фрідган, гол. інж. проекту А. Білецький). Цікаво використані можливості нових матеріалів і конструкцій в будівлі ресторану «Кристал» в саду ім. Шевченко (автори проекту архит. Б. Клейн, Г. Соколова, інж. Г. Кононенко).

У статті Марчукова, В «Впорядкування промислової забудови Харкова» [7] йдеться про те, як створити місто, в якому поєднувалися б інтереси житлових районів до вимог, що пред'являються до промислової забудови, - в цьому основне містобудівне завдання. Завдяки зміцненню технічної співпраці між територіальними та містобудівними інститутами, все відчутніше позначається користь контактів між ними. Яскравими прикладами такої взаємодії стали розробка пропозицій щодо впорядкування промислової забудови Іванівського промрайона Харкова, Центрально-Диканівського промрайону та інші. На закінчення автор зазначає, що в умовах такого великого міста, як Харків, поетапна розробка пропозицій щодо впорядкування промислової забудови протягом 1965-1971 г .р. повністю себе виправдала.

Автори статті «Нові житлові масиви в Харкові» Белогуб В. та Лагутцева Л. [8] підіймають питання застосування типового проектування в забудові Харківських масивів (район Селекційної станції, Павлово Поле, масив в Орджонікідзієвському районі, житловий масив по проспекту Гагаріна) з точним перерахуванням серій типових проектів по кожному району, говорить про переваги і недоліки типового проектування. Вивчення та аналіз забудови житлових масивів Харкова показує, що архітектори і будівельники повинні приділяти більше уваги художньої виразності забудови, а також пошуків більш досконалих композиційних рішень. Це дозволить більш успішно вирішувати питання архітектурно-художньої виразності масового житлового будівництва за типовими проектами.

Щоб зв'язати нову забудову селища ХТЗ У Харкові зі старою, ввести її в загальний ансамбль, слід було б зберегти правильні принципи, що мали місце в забудові старих кварталів: урахування умов інсоляції при розміщенні будинків, високу ступінь благоустрою та інженерного обладнання, багате озеленення. В основу проектування будівель нового кварталу покладена жила секція харківського відділення «Міськбудпроекту», розроблена архітектором Р. Фрідманом та інженером В. Шарим. Стаття Маторіна А. «Квартал жилих будинків ХТЗ» [9] розкриває досвід економії коштів, яку дає цегла, відхід від додаткових мокрих процесів при обробці фасадів. У статті «Житловий район селекційна станція» [10] автором надані матеріали планування району Селекційної станції. Широке промислове та житлове будівництво в Харкові призвело до того, що землі Селекційної станції виявилися в центрі міських призначених для забудови територій. Близьке розташування цього

майданчика до великих промислових підприємств, хороші санітарно-гігієнічні та природні умови визначили її використання для житлової забудови. Роботи з проектування району почав в 1960 р інститут Укрміськбудпроект (архіт. Н. Кіреєва, Ю. Кольцов, А. Маторін).

Архітектурна виразність багато в чому залежить від об'ємно-просторової структури житлового будинку і поєднання об'єктів забудови з благоустроєм та озелененням. Прикладом може послужити район №5 Павлова Поля. Застосований тут принцип змішаної забудови багато в чому поліпшив естетичну виразність мікрорайону. Важливим засобом художньої виразності в сучасній архітектурі є ритм - об'єктивна властивість індустріального будинку, що знаходить вираз у повторюваності структурних елементів. Боротьба реалістичних тенденцій з формалістичними прийомами планування знаходить своє вираження в забудові мікрорайонів №24 і №25 Селекційної станції. Практика збірного домобудівництва свідчить про необхідність комплексного використання методів архітектурної виразності - містобудівних прийомів, об'ємно-просторової організації житлових комплексів, ритмічних закономірностей і тектоніки конструктивних схем, кольору і фактури, синтезу монументальних мистецтв. Творче новаторство зодчого, конструктора, художника полягає в умілому вирішенні функціональних і естетичних питань, в правильному використанні технічних засобів архітектури. Риси нового в архітектурі громадських будівель Харкова тісним чином пов'язані з прогресивними матеріалами і конструкціями.

У статті Тюльпи Л. «Планування Салтівського масиву» [11] розкриваються питання планування і забудови Салтівського масиву. Житловий масив обраний з наступних міркувань: наявність великих вільних від забудови територій; порівняльна близькість до центру і заводській групі; хороші інженерно-геологічні та природні умови (близькість річок Харків і Немишля); порівняно легке забезпечення масиву водою. Негативні якості майданчика - великі розміри, складність вирішення інженерних мереж, розміщення основної території на колгоспних і радгоспних землях. У 1963 р Харківською філією Діпромста була розроблена схема планування Салтівського масиву (авторський колектив: арх. Л. Тюльпа, В. Домницький, інж. Г. Глухов, Ф. Ямпільський, Н. Бондарева, Р. Любарській і ін.

Пошукам архітекторів, будівельників і демографів присвячена стаття Кіщенко І. «Дім, в якому ми живемо» [12]. Стало вже незаперечною істиною: обличчя міст визначає масова забудова - житлові масиви, мікрорайони, тому приклад Павло Поле. Будинок починається з проекту. А щоб не було поганів будинків, архітектору дуже корисно працювати в контакт з ученими різних спеціальностей - не тільки з техніками, економістами, медиками, а й з демографами і соціологами. В статті проведений осмислений аналіз проектування масиву Павлово Поле.

У статті Любарського, Р. «Розвантаження центру Харкова від автотранспорту» [13] піднімається проблема транспортної мережі центру Харкова і його зв'язку з іншими районами міста 1960х років. Зокрема йдеться про проблему перезавантаження центру транзитними потоками різного виду - починаючи з вантажного транспорту, легкового міжрайонного і закінчуючи позаміським автомобільним транзитом. Виявлено потребу міста в створенні 3-х кільцевих магістралей. Перша з радіусом 1,5 км навколо центру міста. Друга (швидкісна) в радіусі 3-4 км від центру міста для міжрайонних повідомлень. За планувальною межею міста запроектована відповідна автомобільна дорога в продовження існуючого південного півкільця. Упорядковується система міського громадського транспорту, ведуча розвантаження центру. Так автобусна станція розміщується у приміського вокзалу Харків-Левада. Вантажні залізничні станції і склади виносяться за межі центру міста. У Генеральному плані Харкова закладені всі перераховані в статті заходи. Проектна практика реконструкції Харкова показує, що важливе завдання розвантаження від транспорту центру великого міста можна вирішити засобами планування. Автор докладно розповідає про планувальні прийоми з урахуванням сформованих магістральних мереж. У великих містах, що мають радіальне планування, доцільно влаштовувати кільцеву магістраль для розвантаження центру міста, кільцеву розподільну магістраль для вантажного транспорту

і міжрайонних повідомлень, а за межами міста - обвідну магістраль для позаміського транзиту.

Після довгої перерви з'явилися ґрунтовні дослідження Н. П. Хороян «Харківська архітектурна школа в період формування й створення: кінець XIX – перша третина XX ст.» [14], яка задала тон дослідницької діяльності для подальших періодів, та С. О. Смоленської «Архітектура авангардного модернізму в Україні: генеза та спадщина» [15]. У кількох публікаціях О. П. Буряка та його співавторів, зокрема у статтях «Наївний неомодернізм в архітектурі Радянського Союзу 1960-х» [16], «Індустріальна урбаністика на тлі політичної «відлиги» [17], «Л. Тюльпа – зодчий періоду масової житлової забудови» [18], розпочато ретельний науковий аналіз особливостей формування архітектури цього періоду.

Загальне бачення еволюції вітчизняної архітектури після знаменної промови М. С. Хрущова на нараді будівельників 1955 р. дають праці Д. В. Сараб'янова, С. О. Хан-Магомедова, В.Є. Ясієвіча; М. Г. Меєровича, В. І. Толстого, Д. С. Хмельницького. Цікаві рефлексії цього періоду можна знайти в іноземних дослідників: К. Снопєка «Біляєво назавжди» [19], групи дослідників під проводом Т. Хобена «Ідеологія в цементі», Б. Рубла та його співавторів, Ф. Мойзера та ін.

Висновки. Загалом, ступінь вивченості української архітектурної школи в період «другої хвилі» модернізму та поширення знань про неї у світі, хоч і покращилися останнього часу, не відповідають історично-культурному потенціалу та містобудівному значенню цієї спадщини. Причини цього стану речей криються у складній і суперечливій історії вітчизняної архітектури та архітектурної теорії. Внаслідок особливостей державної політики радянського періоду в галузі архітектури та містобудування та драматичної історії регіону, здобутки цього періоду довгий час лишаються невивченими та великою мірою невідомими аж до початку XXI століття. Навіть сьогодні процес виявлення, вивчення і документування пам'яток 1950-75 рр. фактично тільки розпочато, тоді як фізичний стан тогочасної забудови вже знаходиться на межі катастрофи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шкодовський Ю. М., Лаврент'єв І. Н., Лейбфрейд О. Ю., Полякова Ю.Ю. Харків вчора, сьогодні, завтра. 2-е вид., випр., доп. Харків: Фоліо, 2002. 206 с. ISBN 966-03-1813-8
2. Тіц О. О. Архітектура, стандарт, краса. Київ: Будівельник, 1972. 131 с.
3. Тіц О.О., Шпара П. Є. Харків: (Архітектурно-іст. нарис). К.: Будівельник, 1983. 231 с.
4. Лаврент'єв І. Н., Чечельницький С. Г., Даниленко Г. Т. та ін. Архітектори України: наук.-бібліогр. вид. Харків: Золоті сторінки, 2008. 373 с. ISBN 978-966-96531-4-7.
5. Алф'єров І. О. Сьогодні та майбутнє соціалістичного Харкова. Будівництво та архітектура, 1972. № 12. с. 28-33.
6. Шпара, П. Є. Харків в сьогодні і майбутньому. [Ген. план забудови і благоустрою міста]. Будівництво та архітектура, 1967. № 6. с. 8-11.
7. Марчуков, В. І. Впорядкування промислової забудови Харкова. Пром. буд-во та інж. споруди, 1972. № 1. с. 5-8.
8. Білогуб В., Лагутцева Л. Нові житлові масиви в Харкові. Житл. будівництво, 1968. № 7. с. 2-5.
9. Маторін О. Д. Квартал житлових будинків ХТЗ. [Харків]. Досвід проектування і будівництва. Архітектура і будівництво, 1953. № 5. с. 15-17.

REFERENCES:

1. Shkodovs'kii YU. M., Lavrent'ev I. N., Leibfreid O. Yu., Polyakova Yu.Yu. Kharkiv vchora, s'ogodni, zavtra. 2-e vid., vipr., dop. KH.: Folio, 2002. 206 s. ISBN 966-03-1813-8
2. Tits O. O. Arkhitektura, standart, krasa. Kiiv: Budiveln'nik, 1972. 131 s.
3. Tits O.O., Shpara P. Є. Kharkiv: (Arkhitekturno-ist. naris). K.: Budiveln'nik, 1983. 231 s.
4. Lavrent'ev I. N., Chechel'nits'kii S. G., Danilenko G. T. ta in. Arkhitektori Ukraini: [nauk.-bibliogr. vid.]. KH.: Zoloti storinki, 2008. 373 s. ISBN 978-966-96531-4-7.
5. Alforov I. O. S'ogodennya ta maibutne sotsialistichnogo Kharkova. Budivnitstvo ta arkhitektura, 1972, № 12, s. 28-33.
6. Shpara P. Є. Kharkiv v s'ogodenni i maibutn'omu. [Gen. plan zabudovi i blagoustriyu mista]. Budivnitstvo ta arkhitektura, 1967. № 6. s. 8-11.
7. Marchukov V. I. Vporyadkuvannya promислоvoї zabudovi Kharkova. Prom. bud-vo ta inzh. sporudi, 1972. № 1. s. 5-8.
8. Bilogub V., Laguttseva L. Novi zhitlovi masivi v Kharkovi. Zhitl. budivnitstvo, 1968. № 7. s. 2-5.
9. Matorin O. D. Kvartal zhitlovikh budinkiv KHTZ. [Khar'kiv]. Dosvid proektuvannya i budivnitstva. Arkhitektura i budivnitstvo, 1953. № 5. s. 15-17.

10. Маторін О. Д. Житловий район селекційна станція. Будівництво та архітектура, 1964. № 3. с. 8-9.
11. Тюльпа Л. М. Планування Салтівського масиву. Будівництво та архітектура, 1964. № 3. с. 6-8.
12. Кіщенко І. Дім, в якому ми живемо. [Аналіз забудови Павлового поля в м. Харкові та пошуки архітекторів]. Наука і суспільство, 1972. № 8. с. 2- 6.
13. Любарский Р. Е. Розвантаження центру Харкова від автотранспорту. Будівництво та архітектура, 1960. № 7. с. 6-8.
14. Хороян Н. П. Харківська архітектурна школа в період формування й становлення: кінець XIX – перша третина XX ст.: дис. ... канд. архітектури: 18.00.01. Харків, 2015. 220 с.
15. Смоленська С. О. Архітектура авангардного модернізму в Україні: генеза та спадщина: дис. ... д-ра арх.: 18.00.01 - теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури. Харків: ХНУБА, 2017. 447 с.
16. Куба Снопек Беляєво назавжди: збереження не-примітного. СПб: Літагент «Стрілка прес», 2013. ISBN: 978-5-906264-25-1
10. Matorin, O. D. Zhitlovii raion selektsiina stantsiya. Budivnitstvo ta arkhitektura, 1964. № 3. s. 8-9.
11. Tyul'pa, L. M. Planuvannya Saltivs'kogo masivu. Budivnitstvo ta arkhitektura, 1964. № 3. s. 6-8.
12. Kishchenko I. Dim, v yakomu mi zhivemo. [Analiz zabudovi Pavlovogo polya v m. Kharkovi ta poshuki arkhitektoriv. Z prim. red.] Nauka i suspil'stvo, 1972. № 8. s. 2-6.
13. Lyubarskii R. E. Rozvantazhennya tsentru Kharkova vid avtotransprt. Budivnitstvo ta arkhitektura, 1960. № 7. s. 6-8.
14. Khoroyan N. P. Kharkivs'ka arkhitekturna shkola v period formuvannya i stanovlennya: kinets' KHIX –persha tretina XX st.: dis. ... kand. arkhitekturi: 18.00.01. Kharkiv, 2015. 220 s.
15. Smolens'ka, S. O. Arkhitektura avangardnogo modernizmu v Ukraïni: geneza ta spadshchina: disertatsii na zdobuttya naukovogo stupenya doktora arkhitekturi: 18.00.01 - teoriya arkhitekturi, restavratsiya pam'yatok arkhitekturi. Kharkiv: KhNUBA, 2017. 447 s.
16. Kuba Snopek Belyaevu nazavzhdi: zberezhennya neprimitnogo. SPb: Litagent «Strilka preS», 2013. ISBN: 978-5-906264-25-1

Golovchenko A. STATE OF RESEARCH IN ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING OF 1950s - 1970s. NEOMODERNISM, KHARKIV. The study of the Kharkiv architectural school in the period of neomodernism sets the task of identifying, examining and inventorying historical and architectural attributions and documenting the architecture of this period in accordance with modern standards. Nonetheless, the research of finding the new ways to systemic rehabilitation, physical restoration of significant objects, prioritization and protection program, restoration and new use of the valuable heritage of national architecture is important. The key value is to popularize the heritage and spread the knowledge about this period in architectural and urban planning education, as well as, to bring these researches to international contacts.

Key words: neomodernism, architecture of the city of Kharkiv, microdistricts, industrial construction, monuments of Kharkiv architectural school.